

Godsdienstige participatie en etniciteit

Een onderzoek naar individuele determinanten en buurteffecten

Geert Driessen & Frans van der Slik¹

Summary

Religious participation and ethnicity. A study into individual and neighborhood effects

Although the Netherlands has known a large influx of non-Western immigrants and religions for four decades now, hardly any research has been conducted into the relations between ethnicity and religion. This article explores the relationship between ethnicity and attendance of religious services. Using data from the 1999 measurement round of the PRIMA cohort study, which includes information on more than 10,000 parents, four hypotheses were tested, the secularization thesis, the deprivation thesis, the acculturation thesis, and the integration thesis. The results of the multilevel regression analyses show that the number of children in the home, voting behavior, doing volunteer work, and visiting 'high brow' cultural events are the most important characteristics in explaining differences in attendance of religious services. In addition, it was found that high concentrations of members of Christian churches or Muslims in one's neighborhood affect individual church or mosque attendance. These effects are stronger for members of Protestant churches than for Catholics and Muslims.

1. Inleiding

De Nederlandse godsdienstsociologie kent een lange traditie. Het is daarom opmerkelijk dat er relatief weinig aandacht is voor de relatie godsdienst en etniciteit. Nagenoeg al het verrichte onderzoek heeft betrekking op de traditioneel Nederlandse, christelijke richtingen. Dat verbaast om verschillende redenen. In de eerste plaats natuurlijk omdat er al sinds ruim veertig jaar een grote instroom in Nederland is van allochtonen met andere godsdiensten dan de christelijke, zoals de islam en het hindoeïsme. In de tweede plaats omdat het om een zeer omvangrijke en zichtbare groep gaat. De islam bijvoorbeeld telt op afzienbare termijn één miljoen aanhangers en wordt daarmee de tweede godsdienst van Nederland (CBS, 2006). Opmerkelijk is deze relatief geringe aandacht ook omdat de islam sinds een jaar of vijf enorm in de – negatieve – publieke belangstelling staat. Pas recentelijk zijn er meer (grootschalige) studies over 'allochtonen' godsdiensten gepubliceerd (Becker & De Wit, 2000; Phalet, Van Lotringen & Entzinger,

2000; Phalet & Ter Wal, 2004; Van Tubergen, 2005). Ten slotte bevreemdt dit, omdat het proces van secularisatie dat gedurende de afgelopen vijftig jaar zo kenmerkend is geweest voor de ontwikkelingen binnen de christelijke kerkgenootschappen in Nederland, grotendeels voorbij lijkt te zijn gegaan aan de islamitische geloofsgemeenschap. Daar waar Europese godsdienstsociologen in de afgelopen decennia van Amerikaanse sociologen het verwijt kregen dat ze met hun secularisatiethesen te weinig oog hadden voor de uitzonderlijke positie van het christendom in de Amerikaanse samenleving, kan dus met enige overdrijving gesteld worden dat de Europese godsdienstsociologie bovendien christelijk-centristisch is geweest en te weinig oog heeft gehad voor de uitzonderlijke positie van de islam in de Europese samenlevingen, waaronder Nederland.

De studie van Becker, De Hart en Mens (1997) is een van de weinige die aandacht besteedt aan de relatie secularisering en islam. Deze auteurs achten een zekere liberalisering van de islam onder invloed van de Nederlandse cultuur wel mogelijk, maar een aanzienlijke geloofsafval onwaarschijnlijk door toedoen van een sterke sociale controle binnen de moslimgemeenschappen. Daarbij moet worden aangetekend dat de islam geen kerkgenootschap is in de westerse zin van het woord. Zij kent geen strakke, centralistische organisatie en ledenregistratie; vaak wordt iedereen die als moslim geboren is als zodanig meegeteld. Daarom zijn begrippen als 'kerkklidmaatschap' en 'ontkerkelijking' in relatie tot de islam lastige begrippen. De islam kent vele richtingen; de benaming 'moslims' is in feite dan ook een containerbegrip, waaronder allerlei gradaties vallen van de strengheid waarmee men het geloof aanhangt (Becker & De Wit, 2000; Phalet, 2004). Een ander relevant punt in dezen is dat moskeebezoek meer dan kerkbezoek naast een religieuze functie, een sociale of recreatieve functie kan hebben.

Een in 1999 verricht onderzoek onder Rotterdamse jongeren van 18-30 jaar (Phalet, Van Lotringen & Entzinger, 2000) laat inderdaad zien dat er, in tegenstelling tot autochtone jongvolwassenen, van geloofsafval onder allochtone, islamitische jongvolwassen nauwelijks sprake was. Terwijl 55 procent van de autochtonen zei niet godsdienstig te zijn, gold dat voor 1 procent van de Turkse Nederlanders en 0 procent van de Marokkaanse Nederlanders. Verder gaf 73 procent van de Turkse en 56 procent van de Marokkaanse Nederlanders aan de godsdienst op een individuele manier te beleven; onder autochtonen was dat 40 procent. Ook stelde 26 procent van de Turken en 44 procent van de Marokkanen zich aan de regels van de godsdienst te conformeren, tegenover 5 procent van de autochtone Nederlanders. Wat betreft het praktiseren van de godsdienst – een combinatie van bidden en moskeebezoek – zei 9 procent van de Turken en 24 procent van de Marokkanen zich volledig aan de regels te houden, 27 respectievelijk 17 procent deed dat grotendeels, 14 respectievelijk 19 procent in redelijke mate, en 50 respectievelijk 40 procent in geringe mate of niet. Gemiddeld genomen scoren Marokkanen dus hoger dan Turken op uiteenlopende indices die de mate van godsdienstigheid beogen te meten. Van de autochtone jongeren zei 4 procent elke week naar de kerk te gaan. Nadere analyse van deze gegevens, aangevuld met die van Turkse en Marokkaanse oudere generaties van 31-60 jaar, laat zien dat 38 procent van de jongere en 26 procent van de oudere Turken nooit naar de moskee gaat; voor de Marokkanen ging het respectievelijk om 42 en 29 procent (Phalet & Güngör, 2004). Uit multivariate analyses komt naar voren dat na controle voor geslacht en opleiding

geen verschillen zijn in participatie tussen allochtonen en autochtonen. Het verschil tussen beide groepen ligt volgens Phalet en Güngör (2004) niet in de geloofspraktijk, maar in het feit dat veel meer allochtonen dan autochtonen zichzelf gelovig noemen. Daarbij neemt de religieuze zelftoewijzing van Marokkanen af met de generatie, terwijl die van Turken stabiel blijft. Deze gegevens duiden daarom op een zekere mate van secularisering onder jongere generaties moslims, met name van Marokkaanse origine. Niettemin blijkt de subjectieve beleving van de islam erg groot te zijn, en dat geldt voor alle generaties met betrekking tot de islam als persoonlijke zingeving, als culturele band met het herkomstland en als richtsnoer voor de opvoeding van de kinderen. Toch beschouwt de meerderheid van Turken en Marokkanen de islam als een persoonlijke zaak tussen de gelovige en Allah (Phalet & Güngör, 2004). Samenvattend wordt gesteld dat de meerderheid van de Turken 'rekkelijke moslims' zijn, die zich individualistisch en kritisch opstellen ten opzichte van religieuze tradities en kiezen voor een moderne invulling van de islam. Bij de Marokkanen ligt dat anders: meer dan de helft is recht van leer, de rest hangt meer rekkelijke standpunten aan. Niettemin lijken deze gegevens erop te wijzen dat althans een deel van de jongere Marokkaanse generaties bevattelijker is voor de invloed van de Nederlandse geseculariseerde samenleving dan de jongere generaties moslims van Turkse afkomst.

Analyse van het SPVA-survey 1998 en 2002 laat zien dat voor elk van de etnische groepen Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen geldt dat de religieuze affiliatie en vooral de geloofspraktijk afneemt naarmate het opleidings- en het Nederlandse taalniveau stijgen. De geloofspraktijk is iets groter naarmate men op latere leeftijd naar Nederland is gekomen en naarmate men langer in Nederland verblijft. Omdat hier sprake is van contaminatie van factoren, vallen zelfstandige effecten echter moeilijk te isoleren. Deelname aan het arbeidsbestel heeft een negatief effect op religieuze participatie. Ook etnische concentratie (aandeel allochtonen in de buurt) en homogeniteit van het gezin (partner van dezelfde herkomst) hangen positief samen met frequentie van participatie. De religieuze participatie van vrouwen is lager dan die van mannen, maar dit effect verdwijnt wanneer gecontroleerd wordt voor andere kenmerken. Bij dit laatste dient te worden opgemerkt dat de positie van moslimvrouwen *a priori* anders is dan die van mannen; dat geldt zeker wat betreft moskeebezoek. Om die reden leidt het kenmerk 'geslacht' per definitie tot moeilijk te interpreteren resultaten in dergelijke analyses (vergelijk Dekker & Keuzenkamp, 2006). Phalet (2004) en Phalet en Haker (2004) stellen samenvattend dat onderwijs en sociale integratie in de Nederlandse samenleving hefbomen zijn voor secularisatie, terwijl gezinsvorming en etnische gemeenschapsvorming daar juist een rem op zijn. Er is geen bewijs voor religieuze opleving, wel voor een individualisering van de islambeleving.

Uit een door Phalet (2004) uitgevoerd landenvergelijkend onderzoek (in België, Frankrijk, Duitsland en Engeland) blijkt dat er duidelijke overeenkomstige trends zijn voor uiteenlopende gemeenschappen in verschillende landen. Religieus lidmaatschap is opvallend stabiel en met uitzondering van Engeland neemt slechts een minderheid deel aan religieuze activiteiten. Een meerderheid ziet religie als een privé-aangelegenheid. Religieuze participatie neemt vooral af met meer onderwijs, maatschappelijke participatie en sociale integratie. Analyse van Van Tubergen (2003, 2006) van acht Westerse landen bevestigt dit beeld in grote lijnen: religieuze

betrokkenheid neemt af met opleidingsniveau en arbeidsparticipatie; gehuwden en ouderen daarentegen zijn religieuzer dan ongehuwden en jongeren.

Onderzoek naar godsdienstige participatie in relatie tot etniciteit is een nog vrijwel onontgonnen terrein. Waaraan het tot voor kort heeft ontbroken, zijn grootschalige, landelijke gegevens op basis waarvan een uitsplitsing kan worden gemaakt naar verschillende etnische groepen en kerkgenootschappen, en gekoppeld daaraan uiteenlopende achtergrondkenmerken waarmee verschillen tussen die groepen kunnen worden geduid. Dergelijke gegevens zijn inmiddels beschikbaar in de zogenoemde PRIMA-cohortstudie, een onderzoek onder kinderen en hun ouders in het basisonderwijs. Met behulp van de betreffende data willen we twee hoofdvragen beantwoorden: (1) hoe zijn kerklidmaatschap en godsdienstige participatie ('kerkgang') verdeeld over autochtone en allochtone Nederlanders? (2) hoe kunnen eventuele verschillen in religieuze participatie worden verklaard? Wat dat laatste betreft toetsen we enkele thesen die we hierna zullen toelichten. Via deze analyses verwachten we het inzicht te kunnen vergroten in de verdeling van godsdienstige activiteiten in Nederland (maatschappelijke doel) en de verklaring van verschillen daarin (wetenschappelijk doel).

2. Thesen

In de literatuur zijn verschillende thesen geformuleerd met betrekking tot godsdienstige participatie, te weten: de secularisatiethese, de deprivatiethese, de acculturatiethese en de sociale-integratiethese. Hierna geven we een korte samenvatting van deze (elkaar deels overlappende) thesen. In plaats van een uitvoerige literatuurverhandeling verwijzen we naar recente studies van Phalet (2004), Phalet en Haker (2004) en Van Tubergen (2003) waar deze thesen uitgebreid aan de orde zijn gesteld.

De *secularisatiethese* voorspelt dat religieuze betrokkenheid afneemt in moderne samenlevingen. Het proces van modernisering kenmerkt zich door sociaal-economische en sociaal-culturele veranderingen, waardoor de invloed van het geloof vermindert. Nederlands en internationaal onderzoek laten inderdaad zien dat (met uitzondering van de Verenigde Staten) de geloofsbetrokkenheid afneemt in latere generaties, naarmate het opleidingsniveau stijgt en de arbeidsparticipatie toeneemt. Deze bevindingen hebben echter voornamelijk betrekking op autochtone populaties; met betrekking tot allochtone en niet-christelijke populaties zijn ze minder eenduidig. Er is wel overeenstemming over het effect van opleiding en maatschappelijke participatie, maar niet over de vraag of de geloofsbetrokkenheid bij jongere generaties allochtonen geringer is dan bij oudere generaties allochtonen.

De *deprivatiethese* stelt dat religieuze participatie een aantrekkelijk alternatief vormt voor maatschappelijke non-participatie, casu quo uitsluiting. Hiervoor is enige ondersteuning gevonden in onderzoek naar etnisch-religieuze verenigingen. Wanneer etnische segregatie samengaat met maatschappelijke uitsluiting in achterstandsbuurten wordt vanuit deze these in die buurten een sterkere betrokkenheid bij religie voorspeld (Phalet & Ter Wal, 2004). Ditzelfde perspectief kan wellicht een gedeeltelijke verklaring bieden voor uiteenlopende cultu-

rele uitingen die verbondenheid met een minderheidsgroepering tot uitdrukking brengen, zoals het dragen van een hoofddoek.

De *acculturatiethese* voorspelt dat minderheidsgroeperingen de waarden en normen van de dominante cultuur overnemen. In de typisch Nederlandse situatie zou dat betekenen dat zij minder aan religie gaan doen. Onderzoek met als indicatoren sociale contacten met autochtonen en gebruik en beheersing van het Nederlands bevestigt deze these. Phalet en Ter Wal (2004) wijzen er echter terecht op dat acculturatie een tweerichtingsproces is, waarbij acculturatie succesvoller verloopt naarmate de minderheidscultuur van allochtonen door de dominante cultuur op grotere acceptatie kan rekenen.

De *sociale-integratiethese* gaat ervan uit dat er bestendige factoren zijn die de secularisatietrend kunnen vertragen. Deze zijn gelegen op twee niveaus, namelijk het gezin en de gemeenschap (vergelijk Te Grotenhuis & Scheepers, 2001). Wanneer er op die niveaus sprake is van hechte banden kan dat secularisatie afremmen. Meer concreet blijkt dat religieus-homogene huwelijken en religieuze socialisatie van kinderen bijdragen aan een meer duurzame geloofsparticipatie. De sterkere religiositeit van vrouwen zou ook uit de grotere betrokkenheid van moeders bij deze socialisatie verklaard kunnen worden. Wat betreft de invloed van leeftijdsgenoten op de religieuze praktijk zijn de onderzoeksbevindingen niet duidelijk. Ook het bestaan van sterke etnische gemeenschappen (concentratie, segregatie) zou religieuze participatie kunnen bevorderen, maar ook hier zijn de bevindingen niet eensluidend. Uit eerder onderzoek is wel naar voren komen dat de religieuze context waarin zich men bevindt, invloed heeft op individuele godsdienstigheid. Personen in een godsdienstige context zijn gemiddeld genomen godsdienstiger dan personen in een minder godsdienstige omgeving (Kelley & De Graaf, 1997). Ook wat betreft bijvoorbeeld morele attitudes zijn zulke contexteffecten teruggevonden (Scheepers, Te Grotenhuis & Van der Slik, 2002). Zulke effecten kunnen begrepen worden vanuit een Durkheimiaans perspectief: hoe meer men geïntegreerd is in een sociale groep, des te waarschijnlijker het is dat men zich conformeert aan de in de groep geldende normen. Als dit inderdaad zo is, valt te verwachten dat de aanwezigheid van medegelovigen inderdaad een positief effect heeft op uiteenlopende uitingen van godsdienstigheid, zoals bijvoorbeeld kerk- en moskeebezoek (vergelijk Te Grotenhuis, Peters & Scheepers, 1998). In het onderhavige onderzoek willen we deze sociale-integratiethese daarom uitgebreid toetsen met behulp van contextvariabelen op buurtniveau. We zullen ons daarbij niet beperken tot allochtonen, maar ook de buurteffecten voor autochtonen in het onderzoek betrekken. Zover we weten, is dit voor de Nederlandse situatie nog niet eerder op deze wijze gebeurd, voor allochtonen noch voor autochtonen.

3. Methode

3.1 Steekproef

De data zijn afkomstig uit de cohortstudie Primair Onderwijs ('PRIMA'). Binnen PRIMA zijn sinds het schooljaar 1994/1995 eenmaal per twee jaar gegevens verzameld bij leerlingen,

ouders, groepsleerkrachten en directies. Bij dit landelijke onderzoek zijn circa 60.000 leerlingen van zeshonderd basisscholen betrokken. Voor het onderhavige artikel is gebruikgemaakt van gegevens uit de derde PRIMA-meting, waarvan de dataverzameling plaatsvond in 1999 (Driessen, Van Langen & Vierke, 2000).

De PRIMA-steekproef is een clustersteekproef van scholen waarbinnen een representatief en een aanvullend deel worden onderscheiden. De representatieve steekproef is representatief voor alle basisscholen in Nederland. De aanvullende steekproef bevat scholen met een oververtegenwoordiging van leerlingen uit sociaal-etnische achterstandssituaties. Deze laatstgenoemde steekproef is toegevoegd om ook betrouwbare uitspraken te kunnen doen over sociaal-etnische achterstandsgroepen met een geringere omvang. Hier is de totale steekproef genomen. De analyses richten zich op ouders van kinderen in groep 2. De steekproef omvat in totaal 10.680 ouders (vaders dan wel moeders) van kinderen die op 554 scholen zaten (Driessen & Doesborgh, 2003b). De gemiddelde leeftijd van deze ouders is 36 jaar (Driessen, Van Langen, Portengen & Vierke, 1998).

3.2 Vragenlijst

De informatie voor de analyses komt uit de vragenlijst voor ouders, met gegevens over hun sociaal-etnische achtergronden en uiteenlopende participatie- en integratiekenmerken. De operationalisatie van die laatste kenmerken is gebaseerd op een uitvoerige literatuurstudie (zie Oomens & Driessen, 1999). Voor de analyses is gebruikgemaakt van de gegevens van de vaders; wanneer die gegevens er niet waren – bij eenoudergezinnen – zijn de gegevens van de moeders gebruikt. De reden dat we gegevens van de vaders hebben genomen, heeft te maken met de hierboven gesignaleerde lastig te interpreteren positie van de moslimvrouwen.

De totale respons op de oudervragenlijst bedroeg 73 procent. Ondanks het feit dat bij de vragenlijst een begeleidend schrijven in het Turks en Arabisch was gevoegd, heeft toch een onevenredig groot deel van de laagopgeleide allochtone ouders niet gereageerd. Elders is er echter op gewezen dat door deze combinatie van enerzijds een oververtegenwoordiging van ouders uit achterstandsmilieus in de steekproef en anderzijds een ondervertegenwoordiging van dezelfde ouders wat betreft geretourneerde vragenlijsten de uiteindelijke steekproef toch weer naar representativiteit neigt, althans waar het gaat om representativiteit wat betreft de sociaal-etnische achtergrond van de ouders (Driessen & Doesborgh, 2003a). Dit neemt niet weg dat de allochtonen die wel hebben gerepsondeerd in andere opzichten een selectieve groep kunnen vormen. Omdat het hier niet zozeer gaat om het doen van representatieve uitspraken, maar om het exploreren van samenhangen is enige selectieve respons overigens niet bezwaarlijk. Het bestand met de oudergegevens kent een per kenmerk variërend aantal ontbrekende waarden. Deze ontbrekende waarden zijn aangevuld door de gemiddelde scores in te voeren. Dat is gebeurd door niet het grote gemiddelde te nemen, maar te differentiëren naar vijf binnen PRIMA onderscheiden sociaal-etnische categorieën, namelijk laagopgeleid Turks en Marokkaans, laagopgeleid overig allochtoon, laagopgeleid autochtoon, middelbaar opgeleid, hoogopgeleid.

3.3 Variabelen

De centrale kenmerken zijn hier kerklidmaatschap, godsdienstige participatie en etniciteit. Daarnaast onderscheiden we een aantal indicatoren met betrekking tot de vier thesen die we willen toetsen: de secularisatie-, deprivatie-, acculturatie- en integratiethese. Hierna volgt een overzicht van de wijze waarop alle kenmerken zijn geoperationaliseerd.

Religie en etniciteit

Kerklidmaatschap is gebaseerd op zelftoewijzing via de ééntrapsvraag 'Tot welke kerk, geloofsgemeenschap of levensbeschouwelijke groepering rekent u zich?' De antwoordcategorieën waren: (1) geen, (2) rooms-katholiek, (3) hervormd, (4) gereformeerd, (5) christelijk², (6) islamitisch, (7) hindoeïstisch, (8) anders. Voor sommige analyses is deze variabele gedichotomiseerd tot: (0) geen geloofsgemeenschap, (1) wel geloofsgemeenschap. Godsdienstige participatie betreft de frequentie van het bezoek van godsdienstige bijeenkomsten, bijvoorbeeld in een kerk, synagoge of moskee: (1) (praktisch) nooit, (2) enkele keren per jaar, (3) één tot drie keer per maand, (4) elke week of vaker. Om een intervallschaal te verkrijgen zijn deze waarden omgezet naar het geschatte aantal keren per jaar, met als scores 1, 3, 24 en 60. Etniciteit is gebaseerd op het geboorteland: (1) Nederlands (ofwel autochtoon), (2) Antilliaans, (3) Surinaams, (4) Turks, (5) Marokkaans, (6) overig allochtoon.

Secularisatiethese

Er zijn drie indicatoren beschikbaar die relevant zijn in verband met secularisering en modernisering. Het betreft het aantal kinderen in het gezin: (1) 1, (2) 2, (3) 3, (4) 4, (5) 5 of meer. Daarnaast het hoogst voltooide opleidingsniveau van de ouders: (1) lager onderwijs, (2) lager beroepsonderwijs, (3) middelbaar beroepsonderwijs, (3) hoger onderwijs. En ten slotte arbeidsparticipatie, met als categorieën: (0) geen betaald werk voor twaalf uur of meer per week, (1) wel betaald werk voor twaalf uur of meer per week.

Deprivatiethese

Bij deze these staat participatie op uiteenlopende terreinen centraal. Bij arbeidsparticipatie gaat het om: (0) geen betaald werk voor twaalf uur of meer per week, of (1) wel betaald werk voor twaalf uur of meer per week. Politieke participatie heeft betrekking op het stemmen bij de verkiezingen voor de gemeenteraad en Tweede Kamer: (0) 0 keer gestemd, (1) één keer gestemd, (2) twee keer gestemd. Maatschappelijke participatie is gebaseerd op het als vrijwilliger actief zijn bij organisaties of verenigingen, bijvoorbeeld in de eigen buurt of op terreinen als sport, milieu, onderwijs, mensenrechten, politiek of gezondheid: (0) nee, (1) ja. Sociale participatie betreft het aantal verenigingen of clubs dat men bezoekt, te weten (a) sportvereniging, (b) muziek-, zangvereniging, muziekschool, (c) jeugd-, club- of buurthuis, wijkcentrum, creativiteitscentrum, (d) club van kerk of moskee, (e) hobby-, natuurclub, scouting, padvinderij: (0) geen, (1) één, (2) twee of meer. Bij cultuurparticipatie gaat het om het gemiddelde van het bezoek van een (a) concert, (b) bioscoop/filmhuis, of (c) museum: (1) nooit, (2) minder dan één keer per jaar, (3) één keer per jaar, (4) twee keer per jaar of vaker.

Acculturatiethese

Deze these onderscheidt de volgende indicatoren. Verblijfsduur in Nederland, met als categorieën: (1) korter dan vijf jaar, (2) 5-9 jaar, (3) 10-14 jaar, (4) 15-19 jaar, (5) 20-24 jaar, (6) 25 jaar en langer, (7) altijd al. Nationaliteit, met een onderscheid tussen: (1) de Nederlandse en dubbele, en (0) een andere. Cultuurgemeenschap, op basis van zelftoewijzing, met als categorieën: (1) Nederlandse, (0) andere. Frequentie bezoek herkomstland gedurende afgelopen vijf jaar: (1) 0 of één keer, (2) twee keer, (3) drie keer, (4) vier keer, (5) vijf keer of meer. Thuis taal betreft de taal die de ouders onderling meestal spreken: (1) Nederlands, Nederlands dialect, Fries, (0) buitenlandse taal.

Beheersing Nederlands is berekend als het gemiddelde van een zelfbeoordeling van de modaliteiten spreken, begrijpen, lezen en schrijven: (1) niet - slecht, (2) redelijk, (3) goed - zeer goed.

Integratiethese

We beschikken over de geloofsachtergrond van ouders van basisschoolleerlingen. We hebben deze geaggregeerd om zo een indicatie te verkrijgen van religieuze samenstelling van de buurt rond deze scholen. De religieuze samenstelling van de buurt is uitgedrukt in het percentage leden. We hebben de volgende maten geconstrueerd: percentage autochtone onkerkelijken; percentage autochtone katholieken; percentage autochtone hervormden; percentage autochtone gereformeerden; percentage autochtone christelijken; percentage Turkse moslims; percentage Marokkaanse moslims; percentage overige allochtone moslims; percentage overige allochtone niet-moslims (met name van Surinaamse en Antilliaanse afkomst).

4. Resultaten

4.1 Samenhangen religie en etniciteit

In tabel 1 geven we allereerst de verdelingen van het kerkgenootschap naar etniciteit.

Tabel 1: *Kerkgenootschap naar etniciteit (in procenten)*

Etniciteit	Geen	RK	Kerkgenootschap					Overig	Totaal (n=100%)
			Hervormd	Gereformeed	Christelijk	Islamitisch	Hindoeïstisch		
Nederland	39,0	37,3	10,9	6,5	4,0	0,7	0,0	1,5	7.797
Antillen	13,6	63,2	3,2	0,8	12,8	3,2	0,0	3,2	125
Suriname	4,6	22,2	5,2	0,0	7,8	17,0	39,9	3,3	306
Turkije	0,8	1,1	0,1	0,0	2,2	95,0	0,2	0,7	920
Marokko	1,0	2,3	0,0	0,0	0,3	96,3	0,0	0,1	731
Overig	19,6	21,5	1,1	0,9	11,7	35,0	2,6	7,6	801
Totaal	30,3	30,5	8,2	4,9	4,4	18,4	1,4	1,9	10.680

BRON: PRIMA, 3^e meting, 1998/99

Uit tabel 1 volgt dat meer dan 30 procent van de respondenten geen geloof aanhangt, eveneens 30 procent is rooms-katholiek, ruim 13 procent is hervormd of gereformeerd en 18 procent islamitisch. Wat betreft de categorie die zegt niet gelovig te zijn, doen zich zeer grote verschillen voor tussen de onderscheiden etnische groepen. Onder de Nederlanders is bijna 40 procent geen lid van een kerkgenootschap, terwijl dat onder Turken en Marokkanen slechts 1 procent is. Turken en Marokkanen zijn nagenoeg allemaal islamitisch. Binnen de totale steekproef is de islam met 18,4 procent na de katholieken met 30,5 procent de tweede geloofsgemeenschap van Nederland.

In tabel 2 presenteren we het bezoek van godsdienstige bijeenkomsten, in aantallen keren per jaar, naar kerkgenootschap en etnische groep. We maken daarbij vanuit getalsmatige overwegingen een onderscheid naar de totale groep bezoekers en de grootste categorie(ën) op basis van etniciteit. We zullen deze groepen ook later bij de toetsing van de thesen onderscheiden.

Tabel 2: Bezoek godsdienstige bijeenkomsten naar kerkgenootschap en etniciteit (gemiddeld aantal malen per jaar)

Kerkgenootschap	Etniciteit	Gemiddelde	SD	n
RK	totaal	6,3	11,5	3257
	Nederlands	5,8	10,5	2911
Hervormd	totaal	16,5	22,1	881
	Nederlands	16,7	22,3	851
Gereformeerd	totaal	36,9	25,0	518
	Nederlands	37,1	25,0	510
Christelijk	totaal	29,3	27,0	469
	Nederlands	30,2	27,4	313
Islamitisch	totaal	31,5	26,2	1969
	Turks	31,7	25,7	874
	Marokkaans	38,3	25,8	703
Hindoeïstisch	totaal	8,9	16,2	146
Overig	totaal	22,0	26,1	199

BRON: PRIMA, 3e meting, 1998/99

De tabel laat zien dat de gereformeerden het vaakst naar godsdienstige bijeenkomsten gaan, gevolgd door moslims en christelijken. Katholieken gaan praktisch nooit naar de kerk. Binnen de groep moslims bezoeken Marokkanen vaker de moskee dan Turken.

In tabel 3 geven we de verdeling van de geloofsgemeenschappen binnen de buurt in termen van het percentage gelovigen van elk van die gemeenschappen weer.

Tabel 3: Samenstelling buurt naar geloofsgemeenschappen in % leden (n = 554 buurten)

	Bereik	Gemiddelde	SD
% Onkerkelijken	0 – 100	29,0	25,2
% Katholieken	0 – 100	23,9	28,2
% Hervormden	0 – 83	9,0	15,7
% Gereformeerden	0 – 93	4,8	12,3
% Christelijken	0 – 50	3,2	7,0
% Turkse moslims	0 – 85	8,8	16,0
% Marokkaanse moslims	0 – 100	7,3	14,5
% Overige allochtone moslims	0 – 50	3,5	7,7
% Overige allochtone niet-moslims	0 – 57	4,8	7,6

BRON: PRIMA, 3e meting, 1998/99

Het blijkt dat er een grote variëteit is in samenstelling van buurten. Gemiddeld genomen maken katholieken en onkerkelijken het grootste deel uit van buurten in Nederland, wat uiteraard niet verwonderlijk is gezien hun aantallen, maar sommige buurten worden sterk gedomineerd door andere geloofsgemeenschappen.

4.2 Thesen getoetst

In de inleiding hebben we enkele hypothesen genoemd die uit de literatuur naar voren komen met betrekking tot godsdienstige participatie. Enkele van die hypothesen zijn specifiek voor allochtonen, omdat de kenmerken waarnaar wordt verwezen exclusief samenhangen met (de gevolgen van) migratie. Daarnaast zijn er ook enkele meer algemene hypothesen, die ook getoetst kunnen worden voor autochtonen. De secularisatie-, deprivatie- en sociale-integratiethese kunnen we toetsen voor beide groepen, de acculturatiethese alleen voor de allochtonen.

In tabel 4 hebben we de analyseresultaten met betrekking tot de religieuze participatie van *allochtonen* bij elkaar gezet, waarbij we een uitsplitsing hebben gemaakt naar Turkse en Marokkaanse moslims. Allereerst brachten we de variabelen behorende bij de secularisatie-, deprivatie en acculturatiethese in. Daarna voegden we de variabelen op buurtniveau toe om te achterhalen of grotere concentraties van allochtonen (zowel van de eigen etnische geloofsgroep als die van andere groepen) een positief effect hebben op moskeebezoek. Omdat we voor de toetsing van de integratiethese variabelen op buurtniveau hebben ingebracht, hebben we gebruikgemaakt van multilevel analyse (programma MlwiN 2.02)³. We zijn eerst nagegaan welk deel van de variantie in godsdienstige participatie op conto van de sociale-contextfactoren komt. Voor de Marokkaanse moslims is dat 8 procent en voor Turkse moslims is dat bijna het dubbele, namelijk 16 procent. Deze verklaarde varianties zijn niet erg hoog en wijzen erop dat godsdienstige participatie bij Turkse en Marokkaanse moslims slechts voor een klein deel toe te schrijven is aan buurtkenmerken. Deze resultaten lijken dan ook de soms gehoorde veronderstelling te weerspreken dat het moskeebezoek van Turkse en Marokkaanse moslims voor een deel verklaard wordt door sociale controle vanuit de eigen geloofsgemeenschap. De hier gepre-

Tabel 4: Multilevel-analyse verklaring godsdienstige participatie volgens de secularisatie-, deprivatie-, acculturatie- en integratiethese; steekproef Turkse en Marokkaanse moslims

	Moslims			
	Turken (n = 874)		Marokkanen (n = 704)	
	B	SE	B	SE
<i>Secularisatiethese</i>				
Constante	5,33	4,23	19,69***	4,52
Aantal kinderen	3,89**	0,89	4,30***	0,81
Opleiding	0,79	0,89	-1,05	0,99
Arbeidsparticipatie	-0,25	1,68	4,52**	1,92
Verklaarde variantie t.o.v. nulmodel:				
Ouders	2,7		5,7	
Buurten	5,5		21,7	
<i>Plus integratiethese</i>				
% Turkse moslims	20,55***	5,52	-9,16	5,91
% Marokkaanse moslims	26,09***	6,51	17,18***	5,46
% Overige allochtone moslims	32,39***	11,71	26,72**	10,57
% Overige allochtone niet-moslims	13,40	9,38	-10,22	9,02
Verklaarde variantie t.o.v. secularisatiemodel:				
Ouders	6,0		3,5	
Buurten	34,6		25,0	
<i>Deprivatiethese</i>				
Constante	11,18**	3,61	34,02***	4,00
Arbeidsparticipatie	-1,96	1,59	3,08	1,86
Politieke participatie	3,79***	0,95	0,28	1,11
Maatschappelijke participatie	4,27	2,26	-4,49	3,34
Sociale participatie	10,80***	1,20	10,17***	1,55
Cultuurparticipatie	-5,01***	1,14	-6,19***	1,47
Verklaarde variantie t.o.v. nulmodel:				
Ouders	14,8		8,3	
Buurten	35,6		17,8	
<i>Plus integratiethese</i>				
% Turken	15,52***	4,89	-8,17	5,88
% Marokkanen	22,10***	5,82	19,10***	5,45
% Overige allochtone moslims	34,19**	10,39	28,00**	10,52
% Overige allochtone niet-moslims	16,16	8,43	-5,97	9,01
Verklaarde variantie t.o.v. deprivatiemodel:				
Ouders	4,8		3,6	
Buurten	39,9		25,3	

Tabel 4: Vervolg

	Moslims			
	Turken (n = 874)		Marokkanen (n = 704)	
	B	SE	B	SE
<i>Acculturatiethese</i>				
Constante	19,22***	5,05	23,47***	5,54
Nationaliteit Nederlands	2,87	1,77	-1,84	1,89
Cultuurgemeenschap Nederlands	-0,10	3,98	-0,68	4,04
Verblijfsduur in Nederland	-0,81	0,67	0,72	0,69
Bezoek geboorteland	-0,46	0,65	2,28***	0,75
Thuisstaal Nederlands	-15,24***	3,66	-12,68***	2,95
Beheersing Nederlands	0,25	1,58	1,49	1,70
Verklaarde variantie				
t.o.v. nulmodel:				
Ouders	3,4		4,7	
Buurten	6,4		4,2	
<i>Plus integratiethese</i>				
% Turken	20,54***	5,54	-9,63	6,11
% Marokkanen	25,50***	6,55	18,26***	5,62
% Overige allochtone moslims	30,03**	11,80	24,46**	10,93
% Overige allochtone niet-moslims	15,12	9,41	-12,97	9,30
Verklaarde variantie				
t.o.v. acculturatiemodel:				
Ouders	5,7		3,8	
Buurten	32,3		25,7	

** p < 0,01, *** p < 0,001

BRON: PRIMA, 3e meting, 1998/99

senteerde uitkomsten duiden er veeleer op dat religieuze participatie voor moslims een uiting is van individuele geloofsbeleving.

Wat betreft de secularisatiethese blijkt uit tabel 4 voor zowel Turkse als Marokkaanse moslims de frequentie waarmee ze naar de moskee gaan significant samen te hangen met het aantal kinderen dat ze hebben. Wat dat aangaat, is er dus niets nieuws onder de zon: zulke uitkomsten zijn namelijk ook regelmatig teruggevonden voor leden van autochtone geloofsgemeenschappen. Opleiding blijkt bij Turkse en Marokkaanse moslims geen significant effect te hebben, maar we moeten hier onmiddellijk aan toevoegen dat er in deze gemeenschappen nauwelijks sprake is van spreiding in opleidingsniveaus – een overgrote meerderheid van de Marokkaanse en Turkse immigranten is zeer laag opgeleid. Alleen al om die reden is de kans op het vinden van verbanden met godsdienstige participatie in de gebruikte steekproef verwaarloosbaar. Wel vinden we een significant effect van arbeidsparticipatie bij Marokkaanse moslims, maar dit effect is tegengesteld aan de verwachte richting: werkende Marokkaanse moslims bezoeken vaker een moskee dan niet werkende moslims.

De sociale-integratiethese wordt voor Turkse en Marokkaanse moslims ondersteund, maar we zien wel opmerkelijke verschillen tussen Turken en Marokkanen. Voor Turkse moslims blijkt hun moskeebezoek toe te nemen naarmate het percentage moslims in hun buurt groter is. Daarbij maakt het niet uit of het om moslims van de eigen etnische groep gaat of om anderen (Marokkaanse dan wel overige allochtone moslims). Voor Marokkaanse moslims echter is de aanwezigheid van meer Turkse moslims in hun buurt kennelijk geen stimulans om vaker de moskee te bezoeken: het effect van het percentage Turkse moslims in de buurt is niet significant. Interessant is dat de aanwezigheid van andere allochtone niet-moslims in de buurt geen enkel effect heeft op het moskeebezoek van Turkse en Marokkaanse moslims. Klaarblijkelijk is niet zozeer het feit dat een buurt bevolkt wordt door uiteenlopende allochtone groeperingen van belang voor de vraag of moslims meer of minder frequent een moskee bezoeken, maar het feit dat het gaat om groeperingen met een overeenkomstige religieuze traditie. Er moet wel benadrukt worden dat, ofschoon de aan- of afwezigheid van moslims in de woonomgeving een effect heeft op moskeebezoek, dit effect tamelijk gering is. Zoals gezegd, komt voor Turkse moslims 16 procent van de variatie in moskeebezoek op conto van buurtkenmerken. Daarvan wordt 40 procent (= 34,6 procent + 5,5 procent) verklaard door de aanwezigheid van geloofsgenoten. In totaal wordt daarmee 6 procent (= 40,1 procent $\times$ 0,16) van de variatie in moskeebezoek verklaard door de aan- of afwezigheid van geloofsgenoten in de woonomgeving. Voor Marokkaanse moslims ligt dit percentage nog lager: 4 procent (= (21,7 procent + 25,0 procent) $\times$ 0,08).

Bij de deprivatiethese is voor zowel Turken als Marokkanen de sociale participatie, ofwel het lid zijn van verenigingen, het kenmerk met de meeste verklaringskracht. Daarnaast heeft cultuurparticipatie voor beide groepen nog een significant, negatief effect: meer cultuurparticipatie gaat samen met minder moskeebezoek. Bij de Turken heeft ook het aantal keren dat ze zijn gaan stemmen invloed; bij de Marokkanen is dat niet het geval. De contexteffecten zijn vergelijkbaar met die bij de verklaring van godsdienstige participatie volgens de secularisatiethese.

Wat betreft de acculturatiethese is er voor beide groepen een significant effect van de thuistaal: moslims die thuis Nederlands spreken gaan minder vaak naar de moskee. Daarnaast is er voor de Marokkaanse moslims nog een positief effect van het bezoek van het geboorteland: zij die Marokko vaker bezoeken, gaan ook vaker naar de moskee. Ook hier geldt wat betreft de integratiethese hetzelfde als al is opgemerkt met betrekking tot de secularisatie- en deprivatiethese.

In tabel 5 presenteren we de resultaten van de toetsing van de secularisatie-, deprivatie en sociale-integratiethese met betrekking tot godsdienstige participatie van *autochtonen*, met daarbij een uitsplitsing naar de grootste kerkgenootschappen. Ook hier zijn we eerst nagegaan welk deel van de variantie in godsdienstige participatie op conto van de sociale contextfactoren komt. Voor de katholieken is dat 16 procent, voor de hervormden 30 procent, voor de gereformeerden 56 procent en voor de christelijken 45 procent. Met name voor de gereformeerden en christelijken zijn dat aanzienlijke percentages die erop duiden dat godsdienstige participatie bepaald niet afhankelijk is van uitsluitend individuele kenmerken. Dit zijn op z'n minst opmerkelijke uitkomsten, als men bedenkt dat het katholicisme in het algemeen gezien wordt als een collectivistisch geloof, terwijl het protestantisme gekarakteriseerd wordt als een individualistisch geloof.

Tabel 5: *Multilevel-analyse verklaring godsdienstige participatie volgens de secularisatie-, deprivatie- en integratiethese, naar kerkgenootschap; steekproef autochtonen*

	RK		Autochtonen				Christelijk	
	(n = 2911)		(n = 851)		(n = 510)		(n = 313)	
	B	SE	B	SE	B	SE	B	SE
<i>Secularisatiethese</i>								
Constante	-5,53***	1,06	-21,29***	3,95	-15,07**	5,58	-7,96	6,92
Aantal kinderen	2,05***	0,23	4,96***	0,79	3,68***	0,84	4,99***	1,20
Opleiding	1,37***	0,25	3,97**	0,89	2,36	1,13	2,17	1,63
Arbeidsparticipatie	-1,71***	0,54	-1,65	2,04	5,66	3,09	-2,85	3,85
% Verklaarde variantie t.o.v. nulmodel:								
Ouders	7,1		9,2		9,7		11,5	
Buurten	28,6		14,8		15,0		19,5	
<i>Plus integratiethese</i>								
% Katholieken	5,75***	1,05	4,43	4,87	2,43	8,59	7,79	9,18
% Hervormden	-0,05	3,06	24,07***	4,84	26,52	7,28	12,01	8,03
% Gereformeerden	32,00***	4,58	31,31***	6,85	47,94***	6,91	53,11***	8,34
% Christelijken	22,05**	7,52	50,44***	11,59	71,28***	16,41	63,97***	14,89
% Verklaarde variantie t.o.v. secularisatiemodel:								
Ouders	3,8		14,1		31,2		24,0	
Buurten	20,0		40,9		56,5		68,9	
<i>Deprivatiethese</i>								
Constante	-1,71**	1,18	-16,08***	3,75	-25,52**	5,72	10,29	6,63
Arbeidsparticipatie	-1,81***	0,54	-2,97	1,99	3,40	2,92	-1,80	3,83
Politieke participatie	1,71***	0,24	6,49***	0,92	8,28***	1,47	3,09	1,78
Maatschappelijke participatie	1,18***	0,43	7,73***	1,41	7,83***	1,58	5,90	2,88
Sociale participatie	1,19***	0,32	-0,00	1,12	2,27	1,18	5,77**	2,07
Cultuurparticipatie	-0,02	0,23	-0,02	0,73	0,97	0,86	-4,60***	1,42
Verklaarde variantie t.o.v. nulmodel:								
Ouders	6,2		9,7		17,2		13,6	
Buurten	23,9		5,6		20,3		21,7	
<i>Plus integratiethese</i>								
% Katholieken	5,62***	1,06	4,84	4,84	4,56	8,12	4,33	9,12
% Hervormden	0,35	3,09	23,92***	4,89	25,53***	6,90	7,60	8,01
% Gereformeerden	32,18***	4,61	33,46***	6,88	49,73***	6,52	51,86***	8,37
% Christelijken	22,35**	7,58	55,84***	11,72	66,98***	15,58	64,35***	14,61

Tabel 5: Vervolg

	RK		Autochtonen				Christelijk	
	(n = 2911)		(n = 851)		(n = 510)		(n = 313)	
	B	SE	B	SE	B	SE	B	SE
Verklaarde variantie t.o.v. deprivatiemodel:								
Ouders	4,7		16,1		33,1		23,9	
Buurten	24,9		42,4		58,9		71,0	

** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

BRON: PRIMA, 3e meting, 1998/99

Als we naar de secularisatiethese kijken, dan zien we dat bij katholieken alle individuele kenmerken een significante bijdrage leveren aan de verklaring van hun kerkbezoek. Meer kinderen en een hogere opleiding gaan gepaard met meer kerkbezoek. Het positieve effect van opleiding is niet volgens de verwachting; de these was immers dat hoger opgeleiden moderner en minder godsdienstig zijn. Het negatieve effect van arbeidsparticipatie is wel overeenkomstig de these. Het effect van het aantal kinderen is ook voor de overige drie kerkgenootschappen significant. Voor de hervormden is er daarnaast nog een effect van opleiding; ook dit effect is positief en dus niet overeenkomstig de verwachting.

De sociale-integratiethese wordt voor elk van de vier geloofsgroepen ondersteund. Telkens is te zien dat een grotere concentratie van geloofsgenoten in de directe leefomgeving een sterk positief effect heeft op individuele kerkelijke participatie. In het oog springend is evenwel dat ook de aanwezigheid van grotere aantallen gereformeerden en christelijken – maar niet van hervormden en katholieken – de kans dat men naar de kerk gaat doet toenemen. We merkten al eerder op dat de variatie in kerkelijke participatie voor gereformeerden en christelijken voor circa 50 procent op conto van sociale contextfactoren komt. Nu blijkt dat voor gereformeerden bijna driekwart daarvan (tabel 4, zesde kolom: 56,5 procent + 15,0 procent) toegeschreven kan worden aan het aandeel gereformeerden en christelijken in de buurt waar men woont. Hoe groter het aandeel van deze twee geloofsgroepen in de directe leefomgeving, des te vaker men kerkdiensten bezoekt. Voor christelijken ligt dat percentage met 89 procent (= 68,9 procent + 19,5 procent) zelfs nog aanzienlijk hoger. Deze gegevens laten de conclusie toe dat 40 procent (= 89 procent $\times$ 0,45) van het kerkbezoek van christelijken verklaard kan worden door het aandeel gereformeerden en christelijken in de buurt. En omgekeerd: hoe groter het aandeel onkerkelijken en het aandeel andere geloofsgroepen in de buurt, hoe geringer hun kerkelijke participatie. Met behulp van de gegevens op ouderniveau valt veel minder goed een verklaring te geven voor hun kerkelijke participatie. Slechts 16 procent (= 11,5 procent + 24,0 procent $\times$ 0,55) daarvan wordt verklaard. Voor de katholieken valt op dat niet alleen de aanwezigheid van andere katholieken in de buurt van invloed is op individueel kerkbezoek, maar ook – en meer nog – de aanwezigheid van gereformeerden en christelijken. Eenzelfde verschijnsel valt waar te nemen bij

de hervormden; naast de aanwezigheid van kerkleden van de eigen denominatie lijkt het van belang voor het bezoek van kerkdiensten of er in de buurt gereformeerden en christelijken wonen (maar geen katholieken). Klaarblijkelijk is de aanwezigheid van deze christenen voor alle denominaties een stimulans om meer kerkelijk te participeren. De variatie in kerkbezoek van katholieken is met behulp van de aanwezigheid van protestanten in de buurt echter aanzienlijk minder goed te verklaren dan bijvoorbeeld de variatie in kerkbezoek van gereformeerden: 8 procent (= (28,6 procent + 20,0 procent) $\times$ 0,16).

Wat de deprivatiethese betreft, zien we voor elk van de kerkgenootschappen dat er meerdere kenmerken een significante bijdrage leveren aan de verklaring van godsdienstige participatie. Volgens de genoemde these zou meer participatie op elk van de vijf genoemde terreinen samen moeten gaan met minder kerkgang. De effecten zouden dan allemaal negatief dienen te zijn. Uit de analysesresultaten blijkt dat dit laatste maar in zeer beperkte mate opgaat; er is alleen een consistent negatief effect van cultuurparticipatie, maar dat is alleen voor de christelijken significant. Daarnaast is er voor de katholieken en hervormden een negatief effect van arbeidsparticipatie, maar dat is alleen voor katholieken significant. Substantiële consistente effecten zijn er eigenlijk alleen van politieke participatie (stemmen) en maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk), maar die wijzen – zoals al opgemerkt – in de verkeerde richting. Ook hier hebben we de indicatoren voor de concentratie van leden van de verschillende geloofsgemeenschappen en onkerkelijken in de analyse ingebracht. De resultaten zijn volledig consistent met datgene wat we er bij uitkomsten van de secularisatiethese over hebben gezegd.

5. Samenvatting en discussie

In dit artikel hebben we vier thesen getoetst. Wat betreft de *secularisatiethese* vonden we voor zowel de Turkse en Marokkaanse moslims als ook de Nederlandse katholieken, hervormden, gereformeerden en christelijken dat het aantal kinderen in het gezin de grootste verklaringskracht heeft: naarmate er meer kinderen zijn, zijn autochtonen eerder lid van een kerkgemeenschap en bezoeken genoemde allochtonen en autochtonen vaker een godsdienstige bijeenkomst. In tegenstelling tot de verwachting was de bijdrage aan de verklaring door het opleidingsniveau en het hebben van betaald werk minimaal. In termen van verklaarde variantie varieert de verklaringskracht van de secularisatie-indicatoren echter sterk; er zijn grote verschillen tussen allochtone en autochtone geloofsgemeenschappen.

Ook wat betreft de *deprivatiethese* varieert de verklaringskracht van de uiteenlopende kenmerken sterk. In overeenstemming met die these is het negatieve effect van cultuurparticipatie. Dit effect treffen we zowel bij de moslims als bij de autochtonen aan. Bij de moslims vinden we, ook niet in overeenstemming met de deprivatiethese, een positief effect van het lid zijn van verenigingen. Voor de autochtonen is vooral van belang of ze zijn gaan stemmen en actief zijn als vrijwilliger: vaker stemmen en het verrichten van vrijwilligerswerk gaan samen met meer kerkbezoek. Dit is echter niet in overeenstemming met de deprivatiethese; die stelt immers het tegenovergestelde.

De analyses met betrekking tot de *acculturatiethese* leiden tot slechts één substantieel effect, namelijk dat van de thuistaal: Turkse en Marokkaanse moslims die thuis Nederlands spreken, gaan minder vaak naar de moskee, wat conform de these is. De andere acculturatiekenmerken hebben slechts een minimaal effect, wat bovendien soms ook nog tegengesteld is aan de verwachting.

Dan de *sociale-integratiethese*. Een van de belangrijkste bevindingen is dat buurteffecten, dat wil zeggen de aan- of afwezigheid van geloofsgenoten, nauwelijks van belang zijn als het gaat om de religieuze participatie van moslims in Nederland. Moskeebezoek lijkt primair een uiting te zijn van individuele geloofsbeleving en niet het resultaat van sociale controle vanuit de directe woonomgeving. Helemaal zeker weten doen we dat overigens niet. De druk kan immers ook van geloofsgenoten (of familie) buiten de buurt komen. Buurteffecten blijken daarentegen wel voor een aanzienlijk deel de kerkelijke participatie van de protestanten, en dan met name van de gereformeerden en christelijken te verklaren. Voor elk van vier onderscheiden christelijke groepen is er een effect van het aandeel leden van de eigen groep op het kerkbezoek; dit zou gezien kunnen worden als een bevestiging van integratie binnen en confirmatie aan de eigen kerkgemeenschap – wellicht onder invloed van sociale controle. Daarnaast is er voor alle groepen een sterk effect van het aandeel gereformeerden en christelijken. Hoewel aanzienlijk geringer dan voor protestanten, zijn er ook voor de Turkse en Marokkaanse moslims effecten van concentraties van geloofsgenoten in de buurt. Opmerkelijk daarbij is echter dat het voor de Turken niet uitmaakt uit welk land deze moslims oorspronkelijk komen. Ook de aanwezigheid van Marokkaanse moslims is van belang. Voor Marokkanen daarentegen zijn er wel effecten van de concentratie van Marokkaanse en overige allochtone moslims, maar niet van Turkse moslims. Dit verschil wijst wellicht op uiteenlopende referentiekaders van beide moslimgroepen.

Wat is nu de toegevoegde waarde van ons onderzoek? In wetenschappelijk opzicht ligt de relevantie hierin dat wij met behulp van landelijke, grootschalige gegevens thesen hebben getoetst waarbij niet alleen individuele, maar ook buurteffecten zijn verdisconteerd. Van belang daarbij is dat deze buurteffecten verschillen voor uiteenlopende groepen. In maatschappelijk opzicht ligt de relevantie vooral in de bijdrage aan de discussie of geloof invloed heeft op het alledaagse leven.

Bij deze bevindingen horen enkele kanttekeningen, die mogelijk tegelijkertijd ook enige verklaring kunnen bieden voor de resultaten zoals ze zijn. In de eerste plaats dient er rekening mee te worden gehouden dat de onderzochte steekproef niet in alle opzichten een dwarsdoorsnede vormt van de Nederlandse bevolking. Het betreft volwassenen van gemiddeld 36 jaar met kinderen die in groep 2 van het basisonderwijs zitten. Mogelijk worden bij andere leeftijdscategorieën en volwassenen zonder kinderen andere resultaten gevonden. Uit het onderzoek van Phalet (2004) blijkt bijvoorbeeld dat Turkse en Marokkaanse gehuwden met kinderen vaker naar de moskee gaan dan degenen zonder kinderen en alleenstaanden. In de tweede plaats is er onduidelijkheid ten aanzien van twee indicatoren van de deprivatiethese. Onbekend is namelijk of de maatschappelijke en sociale participatie (vrijwilligerswerk, respectievelijk verenigingsleven) in de eigen (geloofs- of etnische) kring plaatsvindt of in de bredere samenleving. Een dergelijk onderscheid kan gevolgen hebben voor de analyseresultaten. In de derde plaats zijn de uit de literatuur afgeleide thesen geformuleerd in termen van causale effecten. Dat is waarschijnlijk

niet altijd terecht: er zal soms eerder sprake zijn van een omgekeerde volgorde of van schijn-effecten. Om deze goed te kunnen onderscheiden zou eigenlijk longitudinaal onderzoek nodig zijn en complexere modellen. In de vierde plaats zou bezwaar kunnen worden gemaakt tegen de wijze waarop godsdienstige participatie is geoperationaliseerd. Dat is in eerste instantie vrij grof gebeurd, op basis waarvan een schatting is gemaakt van het aantal keren per jaar dat een bijeenkomst werd bezocht. Om de consequenties daarvan te controleren hebben we de regressie-analyses herhaald op de oorspronkelijke scores. Dit leidde echter tot nagenoeg identieke resultaten (vergelijk ook Van Tubergen, 2003). In de vijfde plaats zou bezwaar kunnen worden gemaakt tegen de 'smalle' operationalisatie van godsdienstige participatie die uitgaat van het bezoek van godsdienstige bijeenkomsten in kerk, moskee of tempel. Door de voortschrijdende individualisering van de geloofsbeleving, zeker onder jongeren en meer nog onder Turken en Marokkanen dan onder autochtonen (Phalet, Van Lotringen & Entzinger, 2000), zegt het bezoeken van dergelijke bijeenkomsten minder dan vroeger.

Dit laatste brengt ons meteen bij de aanbeveling om bij toekomstig onderzoek te proberen een dergelijke individuele invulling van het geloof adequaat te verdisconteren. Gelet op de bevindingen van De Graaf en Te Grotenhuis (2005) dient daarbij echter gewaakt te worden voor hooggespannen verwachtingen. Zij constateerden immers dat er van een verschuiving van geïnstitutionaliseerde religie richting persoonlijke religiositeit geen sprake is. Beide vormen van geloofsbeleving zijn namelijk de afgelopen decennia onmiskenbaar afgenomen. Dat neemt niet weg dat het interessant is verder op zoek te gaan naar mogelijke oorzaken van die afname. Hun onderzoek had echter alleen betrekking op christelijke religies. Gezien de grote aantallen niet-christelijke gelovigen in Nederland verdient deze groep in de wetenschappelijke literatuur aanzienlijk meer aandacht dan zij tot op heden heeft gekregen.

Noten

1. Geert Driessen is senior-onderzoeker bij het ITS van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij verricht onderzoek op het terrein van en publiceert over etniciteit, afkomst en sekse in relatie tot onderwijsongelijkheid. Adres: ITS, Postbus 9048, 6500 KJ Nijmegen. E-mail: g.driessen@its.ru.nl. Web: www.geertdriessen.nl.
Frans van der Slik is verbonden aan de afdeling Taalwetenschap van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij verricht onderzoek naar en publiceert over emancipatie, religiositeit en taalvaardigheid. Adres: Radboud Universiteit, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. E-mail: f.v.d.slik@let.ru.nl.
De dataverzameling van PRIMA werd op verzoek van het Ministerie van OCW gefinancierd door het gebied Maatschappij- en Gedragswetenschappen
- (MaGW) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
2. De term 'christelijk' is letterlijk overgenomen uit de vragenlijst en er wordt mee bedoeld 'christelijk in algemene zin' dus niet specifiek katholiek of protestants of iets dergelijks. Dus als we het hier hebben over 'christelijken', bedoelen we mensen die zich als christelijk beschouwen zonder dat ze zich tot een specifieke christelijke geloofsgemeenschap rekenen.
3. We hebben de hierna volgende analyses met betrekking tot het individuele niveau ook met monolevel regressie-analyse uitgevoerd. Op basis van de daaruit volgende gestandaardiseerde effecten kunnen we ook uitspraken doen over het relatieve gewicht van de afzonderlijke predictoren.

Literatuur

- Becker, J. & Wit, J. de (2000). *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose*. Den Haag: SCP.
- CBS (2006). www.statline.nl.
- Dekker, P. & Keuzenkamp, S. (2006). Maatschappelijke participatie. In S. Keuzenkamp & A. Merens (eds.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (pp. 211-233). Den Haag: SCP.
- Driessen, G. & Doesborgh, J. (2003a). *Voor- en Vroegschoolse Educatie en cognitieve en niet-cognitieve competenties van jonge kinderen*. Nijmegen: ITS.
- Driessen, G. & Doesborgh, J. (2003b). Maatschappelijke participatie van ouders en onderwijsprestaties van kinderen. In G. Driessen, J. Doesborgh, G. Ledoux, I. van der Veen & M. Vergeer, *Sociale integratie in het primair onderwijs. Een studie naar de relatie tussen de sociale, etnische, religieuze en cognitieve schoolcompositie en de cognitieve en niet-cognitieve positie van verschillende groepen leerlingen. Analyses bij het PRIMA-cohortonderzoek, derde meting* (pp. 213-257). Nijmegen/Amsterdam: ITS/SCO-Kohnstamm Instituut.
- Driessen, G., Langen, A. van, Portengen, R. & Vierke, H. (1998). *Basisonderwijs: Veldwerkverslag, leerlinggegevens en oudervragenlijsten. Basisrapportage PRIMA-cohortonderzoek. Tweede meting 1996-1997*. Nijmegen: ITS.
- Driessen, G., Langen, A. van & Vierke, H. (2000). *Basisonderwijs: Veldwerkverslag, leerlinggegevens en oudervragenlijsten. Basisrapportage PRIMA-cohortonderzoek. Derde meting 1998/99*. Nijmegen: ITS.
- Graaf, N.D. de & Grotenhuis, M. te (2005). Afnemend geloof in God en toenemend geloof in een hogere werkelijkheid? Verklaringen van trends tussen 1979 en 2000. *Mens & Maatschappij*, 80, 143-158.
- Grotenhuis, M. te & Scheepers, P. (2001). Churches in Dutch: Causes of religious disaffiliation in the Netherlands, 1937-1995. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40, 591-606.
- Grotenhuis, M. te, Peters, J. & Scheepers, P. (1998). Waarom lopen de kerken leeg? Over oorzaken van afgenomen kerkbezoek en kerkverlating in Nederland tussen 1937 en 1995. *Sociale Wetenschappen*, 43, 13-39.
- Kelley, J. & Graaf, N.D. de (1997). National context, parental socialization, and religious belief: Results from 15 nations. *American Sociological Review*, 62, 639-659.
- Oomens, S. & Driessen, G. (1999). *Integratie en onderwijsprestaties. Een exploratief onderzoek naar effecten van structurele en culturele integratie op onderwijsprestaties van allochtone kinderen in het basisonderwijs*. Nijmegen: ITS.
- Phalet, K. (2004). *Moslim in Nederland. Religie en migratie. Sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur*. Den Haag: SCP.
- Phalet, K. & Güngör, D. (2004). *Moslim in Nederland. Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap: Turken en Marokkanen in Rotterdam*. Den Haag: SCP.
- Phalet, K. & Haker, F. (2004). *Moslim in Nederland. Diversiteit en verandering in religieuze*

- betrokkenheid: Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002*. Den Haag: SCP.
- Phalet, K., Lotringen, C. van & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving: Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: Universiteit van Utrecht, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.
- Phalet, K. & Praag, C. van (2004). *Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. Samenvatting*. Den Haag: SCP.
- Phalet, K. & Wal, J. ter (2004). *Moslim in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Scheepers, P., Grotenhuis, M. te & Slik, F. van der (2002). Education, religiosity and moral attitudes: Explaining cross-national effect differences. *Sociology of Religion*, 63, 157-176.
- Tubergen, F. van (2003). Religieuze participatie en geloof van immigranten in Nederland. Nieuwe toetsingen van oude theorieën. *Mens & Maatschappij*, 78, 331-354.
- Tubergen, F. van (2006). Religious affiliation and attendance among immigrants in eight western countries: Individual and contextual effects. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24, 1-22.